

УДК 39:316.7]:321.64(477)

Наталія Стішова
(Київ)

РУЙНІВНІ ПРОЦЕСИ В ЕТНОКУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ ЗА УМОВ ТОТАЛІТАРИЗМУ (на матеріалі календарних свят і обрядів)

У статті на історичному зрізі представлено процеси формування системи радянських свят і обрядів в Україні, їх упровадження та трансформації за умов ідеології тоталітарного режиму й антирелігійної політики чинної влади, а також суттєві зміни, що відбулися в традиційній календарній звичаєво-обрядовій культурі.

Ключові слова: святково-обрядова культура, традиції, релігійний календар, радянські свята, ідеологічна система, тоталітарний режим.

In a historical perspective, the article presents the processes of formation of Soviet holidays and rites system in Ukraine, their introduction and transformations under the ideology of the totalitarian regime and anti-religious policy of the then current government, as well as significant changes in traditional calendar customary and ritual culture.

Keywords: festive and ritual culture, traditions, religious calendar, Soviet holidays, ideological system, totalitarian regime.

Кожен історичний період характеризується як збереженням традиційної матеріальної і духовної культури, релігії, моральних цінностей попередніх тисячоліть, так і окремими новаційними нашаруваннями, що віддзеркалюють притаманні певним хронологічним зрізам особливості соціального, політичного, економічного, культурного, релігійного розвитку, модифікації у світогляді людей, зміни довкілля своєї держави та світового співтовариства. Тому, щоб усвідомити й розкрити трансформацію народної культури на певному історичному етапі, варто визначити і врахувати ті чинники, які так чи так впливають на зміну традиційної календарної обрядовості в кожному історичну добу.

Мета статті – проаналізувати процеси формування системи радянських свят і обрядів в Україні, представити їх тоталітарну сутність і невідповідність завданням побудови гуманного та демократичного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Українська національна культура в 20–50-х роках ХХ ст. перебувала в досить складних історичних умовах. Цей період характеризується голодоморами (масове вимирання українців у 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках з ознаками етнічної чистки – геноциду), відчуженням хлібороба від землі, українців від рідної мови, наступом на християнство та на релігійно-обрядову культуру й атеїзацією народу, а також ві-

йною, економічними кризами, розрухою, репресіями, політичними й ідеологічними утисками, уніфікацією культури тощо.

Суттєві зміни відбувалися також у системі традиційних календарних свят. Одночасно із заборною народної обрядовості інтенсивно запроваджуються нові календарні дати, так звані державні свята (у 1918 р. ухвалено Декрет про реформу календаря Радою Народних Комісарів), уведені в перші роки радянської влади, які поступово переходили до розряду традицій. До «свят червоного календаря» належали такі, як річниця Жовтневої соціалістичної революції, День міжнародної солідарності трудящих (Перше травня) та День Паризької комуни. За більшовицькою міфологією, Жовтнева революція – це «свято свят», «першопочаток», вікопомний рубіж, від якого відраховується вся подальша історія прогресивного людства. Відзначали згадані вище свята з надмірною помпезністю та заздалегідь затвердженим сценарієм: військові паради, щоб продемонструвати міць і велич радянської системи; урочисті демонстрації трудящих, мета яких полягала у возвеличенні переваг соціалістичного устрою тощо.

Календарні зміни до початку 1920 року, з одного боку, були революційними, з іншого – надавали змогу «минулому» дожити свій вік у традиційній і прийнятній для людей формі. У 1918–1929 роках радянський календар передбачав

існування різних хронотопів дозвілля, пов'язаних із національними та конфесійними особливостями окремих груп населення. Трудовим колективам на місцях було дозволено самим вирішувати, який день тижня (відповідно до релігійних потреб більшості) і які групи релігійних свят будуть вихідними [22, с. 23]. Характерним для цього календаря, як зазначає Т. Гаєвська, є те, що державні свята переведено на новий стиль (за григоріанським календарем), а релігійні подано за старим стилем (за юліанським календарем) [8, с. 141–142].

У 1929 році Постановою РНК СРСР від 24 вересня «Про робочий час і час відпочинку на підприємствах та установах, що переходять на безперервний робочий тиждень», старий «демократичний» календар замінено новим, який був зорієнтований на посилення виробничого потенціалу суспільства на нове, позарелігійне життя [22, с. 24]. Держава фактично позбавила населення не лише релігійних свят, а й узагалі вихідних днів на довгі роки (наказом Президії Верховної Ради СРСР у 1940 році було прийнято рішення про повернення до шестиденного робочого тижня з вихідним у неділю). Однак люди потай дотримувалися і традиційної обрядовості, і свят релігійного календаря.

Наприкінці 20-х років ХХ ст. посилюється ідеологічний і політичний тиск на українське національно-культурне відродження [13, с. 3–9; 24, с. 134–142]. Найвищому керівництву, Й. Сталіну та його прибічникам, для втілення своїх планів завадою була «українізація», яка не обмежувалася лише знанням та поширенням української мови, а на її основі помітно зростав осередок національної інтелігенції, що викликало недовіру тоталітарного режиму. Було розпочато «справжній розгром» української науки під гаслом боротьби з «буржуазним націоналізмом» і «шкідництвом». Переслідування національної інтелігенції набуло характеру масового терору. У всіх підрозділах ВУАН було викрито «націоналістів», їхні праці оголошено ворожими матеріалістичному світоглядові, відтак відбулося майже повне «знекровлення» наукових установ.

Соціалістична культура перетворювалася на незаперечну ідеологічну сталінську догму – пролетарську за змістом. Усе, що відрізнялося від неї, оголошувалося

ворожим, зазнавало утисків, гоніння. Тому вчені мали стати або ідеологічними адептами режиму, або ж, звинувачені в усіх гріхах, усувалися з наукового та творчого процесу, а часто були фізично знищені. Усі видання, створені ще на початку 20-х років ХХ ст., мали проходити через органи цензури. Проте багато діячів науки, митців та інших не поступалися принципами, зазнаючи всіляких переслідувань, гонінь, репресій, приймали мученицьку смерть у таборах ГУЛАГу й навіть могли вкоротити собі віку.

У той складний період (початок 20-х рр. ХХ ст.) вченими розпочато новий етап дослідження традиційної культури українців. Етнографічною комісією ВУАН (1921–1933), яку очолив професор Київського університету академік А. Лобода, було розроблено й поширено програму та інструкції для збирання зразків традиційної культури (легенди, прислів'я, казки, пісні, народні звичаї, календарні обряди, матеріали сімейної обрядовості тощо). До роботи залучили широку мережу респондентів. У польових дослідженнях брали участь молоді вчені (історики, філологи), учителі, краєзнавці, агрономи, інженери, лікарі та ін., тобто всі ті, хто розумів важливість фіксації явищ традиційної культури. Переважна більшість цього матеріалу є безцінним здобутком нашого народу, рукописний фонд якого зберігається в АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України.

До складу Етнографічної комісії входили представники наукової школи – М. Біляшівський, М. Грінченко, К. Квітка, В. Кравченко, П. Петров та ін. Учені опрацьовували нові концепції українського історичного процесу: переглядали витoki української культури та духовності, простежували шляхи її спадкоємності та зв'язки з традиціями доісторичної землеробської культури [20, с. 262–270]. Етнографічна комісія мала своє друковане видання «Етнографічний вісник» (1925–1932), який відіграв важливу роль у розвитку української етнологічної науки, поширенні етнологічних знань про культуру та побут різних етносів України. Його спадкоємцями стали часописи «Український фольклор» (1937–1939), «Народна творчість» (1939–1941), «Народна творчість та етнографія» (1952–2009), з 2010 року – «Народна творчість

та етнологія». Результати роботи Комісії також публікувалися в «Бюлетені Етнологічної комісії УАН» (1926–1930), «Збірнику Історико-філологічного відділу ВУАН» (1921–1931), «Записках Історико-філологічного відділу ВУАН» (1919–1931).

Відомо, що на початку 30-х років ХХ ст. однією з форм репресій стала заборона дослідницької діяльності, як наслідок – ліквідація всіх періодичних академічних видань і здійснення перших кроків у напрямі до насильного впровадження марксистської методології. Завдяки добре спланованій акції в УРСР було знищено всі народознавчі осередки, репресовано більшість дослідників і на десятиліття призупинено наукові студії.

Перший масштабний політичний процес у справі «Спілки визволення України» відбувся в приміщенні Харківського оперного театру (19 березня – 9 квітня 1930 р.). Його прозвали «театр в театрі», де спілку представлено як контрреволюційну організацію. Так, «на лаві підсудних опинилося 45 осіб, серед яких були академіки ВУАН (2), професори ВНЗ (15), студенти (2), директор середньої школи (1), учителі (10), теолог (1), священник УАПЦ (1), письменники (3), редактори (5), кооператори (2), правники (2), бібліотекар (1). Із них: 15 підсудних працювали в системі ВУАН, 31 особа колись входила до різних українських політичних партій, 1 був прем'єр-міністром, 2 – міністрами уряду УНР, 6 – членами Центральної Ради. Процес став своєрідним політичним сигналом для наступу проти тих українських сил, уособленням яких були представники старої (передусім академічної) інтелігенції, а також діячі УАПЦ. Старший оперуповноважений Київського окружного відділу Державного політичного управління С. Брук на допитах повторював: «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконано; кого не поставимо – перестріляємо!» [17]. За рішенням суду вони були заарештовані та ув'язнені на різні терміни.

Наступна політична акція відбулася в 1931 році, під час якої ліквідовано найбільш активні відділення Академії наук, серед них – історична секція під керівництвом М. Грушевського (його заарештовано), члени якої підлягали репресіям за

звинуваченням у буржуазному націоналізмі.

Ще одна сфабрикована справа стосувалася «Українського національного центру» (очолював академік М. Яворський), членів якої звинувачували в антирадянській діяльності, саботажі, шпигунстві, спробі зірвати соціалістичне будівництво в Україні (як наслідок: 50 – засуджено, із них 33 – повторно, 21 – винесено смертний вирок).

Під час нової хвилі репресій упродовж 1933–1934 років було засуджено 148 осіб (учені, викладачі, учителі та ін.) за стандартними звинуваченнями – «антирадянська діяльність», «шпигунство». Репресії зачепили всі верстви суспільства – від найвищих ешелонів влади до найнижчих станів населення.

В економічній і виробничій сферах розпочинається примусове усупільнення землі, тягла, реманенту та організація колективних господарств. Проте, незважаючи на обіцяне цими змінами певне поліпшення матеріального становища селян-бідняків, багатьох із них від вступу до колгоспу утримував фактор натиску, примусу, що суперечило проголошеному принципу добровільності. Дехто скептично вичікував, чекаючи перших результатів нової форми господарювання. Однак партійно-радянські органи, які намітили графік колективізації сіл, із допомогою апарату уповноважених підганяли місцеві керівні органи до рішучих дій. Зокрема, влада починає вдаватися до розкуркулювання, яке, розпочавшись із заможних родин, стає масовим явищем. Такі методи часто були радикальними й тому стали причиною багатьох змін у традиційних формах взаємин сільської громади. Насамперед трансформації відбулися в галузі колективних форм святкового спілкування через втрату довіри до односельців, сусідів, кумів, «люди стали боятися своїх сусідів, бо не знали, хто і для чого їх підслуховує, а слова анонімого стукача влада сприймала на віру» [15, с. 118].

Очима селян процес створення колгоспів і його вплив на культуру села, його звичаї і традиції сприймався як величезна трагедія: «...владу на селі захопили з допомогою держави нероби і п'янички. Почалося розкуркулення і виселення заможних селян-господарів, репресії, так

що у Варівцях із 1929 до 1937 років було заарештовано та вислано 16 господарств, багато переселились у східні області» [14, с. 24–25]. Масштаби цього лиха мали трагічні наслідки для традиційного селянського укладу життя та культури в Україні. Як зазначають самі селяни, до колективізації люди працювали багато, але потім мали час для відпочинку на свята (як церковні, так і світські). «Люди раніше були веселіші, вони раніше, як роботу кончають, або празник і влітку гуляють, ніхто не робе: Різдво, Маковея, Спас, Пречиста, а тільки, як жнива, то ідуть, а то гуляли й управлялись. Паска, як підходить, і сіять надо – ніхто нікуди три дня, а на четвертий поїхали... Свята зберігали обов'язательно і неділю, а в колгоспі забули все. Людей так приучили, що не знають і празника, роблять, роблять» [15, с. 245].

Найбільш цинічним політичним про- явом було прийняття нової Конституції СРСР (30 січня 1936 р.) саме в той страшний період репресій. Основний закон держави впроваджував демократичну систему виборів до рад і народних судів, розширював права та свободи громадян, проголошував недоторканність особи, житла. Проте дії сталінського режиму перекреслювали основні положення Конституції. Головними методами управління були накази, директиви, розпорядження керівництва. Однак найтрагічнішим було те, що більшість народу сприймала надзвичайні заходи в управлінні державою як необхідні в боротьбі з ворогами соціалізму. Вже наступного року ЦК КП(б) У ухвалив постанову «Про реорганізацію національних шкіл в Україні» (квітень 1938 р.) задля усунення шкідливої освіти в навчальних закладах, яка має буржуазно-націоналістичний вплив на дітей. Із 13 березня 1938 року російська мова стала обов'язковою для вивчення в школах національних республік, починаючи з 2-го класу. Головними винуватцями того, що російська мова досі не вивчалася в національних школах, влада, звісна річ, назвала «буржуазних націоналістів» [3, с. 311–335]. Вибудувалася чітка лінія на зросійщення. Тому з початку 1930-х років національно-культурне відродження, що відбувалося в процесі українізації, було істотно загальмовано, а потім і взагалі зведено нанівець. Із 1937 року сам

термін «українізація» остаточно зникає з офіційних документів. Актуальним залишається вислів Тараса Шевченка про те, що українці відчувають себе чужими на своїй землі.

Переконаливо ілюструють масштаби трагедії української культури такі дані: у 1930 році у видавництвах друкувалося 259 українських письменників, після 1938 р. – лише 36, що становить 13,9 %. Решту (223 особи) було знищено протягом 1937–1938 років: 192 – розстріляно, 16 – зникли безвісти, 8 – вкоротили собі віку [19]. Упродовж цього періоду лише 10 письменників померло своєю смертю [27, с. 19], із 85 мовознавців загинуло 62 [23, с. 364]. Від аналогічних утисків потерпало товариство «Просвіта», метою якого був розвиток національно-культурного життя й освіти. Так, наприклад, на Волині з другої половини 1920-х років число товариств під впливом антиукраїнської політики стало зменшуватися: у 1928 році діяло 478 товариств «Просвіта», у 1932 році – 375, у 1933 році – 140, у 1934 році – усього 80, а в 1935 році – лише 7 [12, с. 98]. Потерпали й інші сфери української гуманітаристики, зокрема історії. «Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті, – зазначав О. Довженко. – Посилали у примусовому плані. Професорів заарештовували майже щороку, і студенти знали, що таке історія, що історія – це паспорт на загибель. А що ж таке історія? Історія є рівнодіюча всіх духовних сил і здібностей народу» [10, с. 135–136.].

Також існували «зведені списки», за якими наукові праці, літературні твори, а також театральні вистави підлягали вилученню з навчального процесу, бібліотек, театрального репертуару, продажу тощо. Під масову заборону потрапили сотні творів української еліти, а накладене «табу» зберігалось десятиліттями.

Про ці трагічні факти історії української культури докладно подано у праці Ю. Лавріненка «Розстріляне відродження: антологія 1917–1933 рр.». Термін «Розстріляне Відродження», уперше вжитий у середині 1940-х років, вичерпно характеризує суть наслідків тоталітарного режиму для української національної культури (і не тільки національної). Нищівного розгрому зазнали також болгарська, грецька, єврейська, німецька, польська культури

та культури інших національностей, які проживали на території України.

Руйнівну силу мали штучно влаштовані голодомори, що завдали найбільшої шкоди як традиційній культурі, так і українцям загалом. Сучасний дослідник І. Шульга свідчить, що лише за перші три місяці 1933 року в окремих селах Поділля померла й розбрелася третина населення, але голод «не тільки фізично знищив, але й значно деформував характери тих, що лишалися живими» [28, с. 133].

У період Голодомору людям категорично заборонялося відвідувати церкву; тим, хто нехтував заборонами, не дозволяли працювати в колгоспі, а втрата роботи передбачала відсутність їжі, що до голодних мук усієї сім'ї. Колгоспника могли вигнати з роботи й залишити без засобів існування лише за те, що він посвятив паску в церкві або колядував. Особливо реального та страшного змісту набувала приказка, яка побутувала в ті часи: «Хто до Бога припадає, той з голоду пропадає» [1, арк. 184]. Отже, людей поставили перед вибором: «або ризикувати, прирікаючи себе та свої сім'ї, або припинити участь у релігійних ритуалах» [15, с. 279]. До того ж фізично виснаженим селянам досить часто ставало байдуже до дотримання традиційної обрядовості; зазнавали руйнацій фундаментальні устої традиційного життя українського села, народна релігійність. Значна деградація відбулася також у таких цінних для українців поняттях, як *сім'я*, *родина*, *сільська громада*. Загалом пережите потрясіння призвело до поступового занепадання традиційної культури; після голоду «були деформовані культурно-правові звичаї українського народу, руйнувалися традиційні моральні цінності, утверджувалася жорстокість як нова форма буття» [11, с. 239–240]. Однак особлива драматичність наслідків Голодомору полягає не так у збідненні ритуалізованої сфери життєдіяльності, зокрема календарно-обрядових комплексів, як у тому, що він деформував головне – «систему міжпоколінних зв'язків, котра є основою нації та всього національного життя» [25, с. 5].

Така «хвороблива» ситуація в житті людства призвела до насильницького переривання спадкоємності традицій українського народу та порушення природної еволюції його звичаєво-обрядової культури. У пам'яті не одного покоління утвори-

лася своєрідна «біла пляма», що існувала в умовах нестабільності соціально-політичного й економічного життя.

Після вимушеної перерви в традиціях у роки Голодомору, яку В. Борисенко назвала «зламом» народної традиції [6, с. 43], чітка система усталених століттями святково-звичаєвих календарних циклів розпалася на окремі свята. Була втрачена тяглість суспільно-громадських і церковно-християнських традицій, залишившись переважно в родинно-хатньому побутуванні, завдяки якому й збереглася етнічна та локальна специфіка календарних звичаєвих свят.

Негативними наслідками для розвитку суспільства було примусове вилучення релігії зі сфери духовного життя народу. Офіційна ідеологічна система оголосила релігію антиподом культури, світогляд якої ворожий цінностям пролетаріату. Дії влади були спрямовані на безкомпромісну боротьбу як пропагандою воєнного атеїзму, так і адміністративними репресивними заходами. Так, у 1930 році під утиском влади припинила діяльність Українська автокефальна православна церква, а відомих її представників репресовано під час масштабного політичного процесу «Спілка визволення України» (із 15 єпископів та архієпископів живими залишилося лише двоє). На кінець 30-х років ХХ ст. в Україні з числа єпископату Руської православної церкви з кількох десятків ієрархів залишилося лише чотири особи вищого духовенства, а решту було репресовано за сфальсифікованими звинуваченнями. Їх переслідували й виселяли за межі України, оскільки вони були віднесені до категорії населення з нетрудовими доходами. Щодо інших членів «Спілки визволення України», основу якої становила саме стара українська інтелігенція, чимало з тих, хто тоді залишився в живих, як, приміром, академік А. Кримський («ідеолог антирадянського націоналістичного підпілля на Україні»), перебували в оперативній розробці органів держбезпеки [9, с. 400].

У 30-х роках в Україні було закрито або зруйновано 75–80 % храмів. А ті, що вціліли, використовували переважно як приміщення під господарські потреби чи культурно-просвітницькі заклади. Така антирелігійна політика завдала духовному розвитку українського народу

непоправної шкоди і призвела до втрати матеріальних і духових цінностей, морально-етичних норм людського буття. Релігійні поняття, такі як *честь, порядність, справедливість, благородство, милосердя*, атеїстична влада розглядала як абстрактно-гуманістичні категорії, що позбавлені класового змісту, тому вони не мають жодної цінності для так званого будівництва соціалістичного суспільства, на противагу відповідним критеріям – *добра і зла, рівності, справедливості, свободи* та ін., що є носієм моралі й загальнолюдських проявів.

Значні перетворення в соціальній царині підрадянських сіл призвели до кардинальних змін у святково-обрядовій галузі. За словами О. Стасюк, «оголосивши війну релігії, дискредитувавши церкву, заборонивши релігійні свята та нав'язавши нові ідеологічні, більшовицька влада трансформувала рівень духовності селянства до рівня класової моралі, виховала для себе покоління психологічно неповноцінних, але покірних рабів, що й стало остаточною підкоренням селян радянській владі» [21, с. 149].

Перший п'ятирічний план щодо релігії 1932–1937 років було проголошено «п'ятиліткою безбожників», а по її завершенні планували викоренити релігію взагалі як непотрібний елемент у процесі будівництва соціалістичного суспільства.

За часів тоталітарного режиму, коли атеїзм став головною частиною державної ідеології, світогляд українського народу зазнав істотних деформацій. Намагаючись викоренити духовність, зокрема релігійність українців, підірвати основи їхньої культури і моралі, компартійна влада вдавалася до двох методів – терору і зомбувальної пропаганди. Терор вселяв у населення страх, а пропаганда була непереконалива, примітивна й нещира, адже була відірвана від реального життя.

У роки правління радянської влади церква пережила наймасштабніше переслідування за всю свою історію. Були вбиті тисячі її служителів, тисячі вірних; відібрано у релігійних громад, а то й знесено, осквернено тисячі храмів. Жорстко контролювалася й обмежувалася діяльність церкви, яка протягом століть була втіленням духовності, моралі, свідомості, стійкості та самовідданості. В Україні в більшості збережених храмів змінювало-

ся призначення. Вони перетворювалися на осередки атеїстичної пропаганди (найчастіше – музеї атеїзму), клуби, кінотеатри, спортивні зали, зерносховища, майстерні, склади тощо. Фактично в Україні залишилася і функціонувала незначна кількість релігійних осередків, що постійно перебували під пильним наглядом Комітету державної безпеки, Компартії, комсомолу та радянських установ. Дослідниця Г. Бондаренко зі слів респондента з Броварщини (Київщина) зафіксувала: «...Тільки ми трохи привикли до цієї власті – почалась війна». Далі науковиця характеризує цей тяжкий для народу період: «Гіркий досвід звикання до влади включав і поступовий відхід броварців (Київщина) від релігійності, гуртки безвірників, агітаційні компанії потроху сходили бур'янами в душах. У 1933–1937 роках розбирали дзвіниці, знімали хрести з церков, перетворюючи їх на зерносклади чи клуби. Війна знову повернула народ обличчям до Бога, у церквах відновилися служби. У 1960-х роках частину церков закрили знову, а решта все-таки були діючими» [4, с. 67].

Прихильники радянської атеїстичної політики трактували релігію такою, яка нібито відповідала антиклерикальному ставленню селянства до офіційного духовенства. Однак селяни нерідко чинили опір закриттю церков, ставали на захист своїх храмів, свого способу життя та своєї віри. Також дохристиянські вірування намагалися видавати забобонними, що зовсім не мали нічого спільного з християнською традицією.

З метою знищення релігійності та обрядово-звичаєвої культури українського народу тогочасну політику було спрямовано на ліквідацію селянства як основної соціальної верстви нації, що зберігала давні традиції, обряди, звичаї, народну й релігійну мораль, та перетворення його в пролетаріат або найманих сільськогосподарських робітників, не зацікавлених у результатах своєї праці. В аналізованій період засвідчено поступове збезлюднення українського села. Це відбувалося внаслідок голодоморів (нерідко вимирали цілі села або значна їх частина), «розкуркулення» з висиланням до регіонів СРСР зі складними кліматичними умовами, примусової колективізації, переселення до міст або виїзд із України в інші регіони

Радянського Союзу в пошуках «кращого життя», на будови п'ятирічок (спорудження Дніпрогесу, відкриття нових вугільно-видобувних шахт і комплексів, металургійних заводів тощо).

У Західній Україні в цей період умови були більш-менш демократичними, але також із негативними тенденціями і впливами. Загалом можна визначити такі риси політики Польщі, Румунії, Чехословаччини стосовно українців: а) насильницька асиміляція; б) стримування економічного розвитку регіону, його колоніальний характер; в) репресії проти діячів національно-визвольного руху; г) національний гніт; ґ) відмова від міжнародних зобов'язань щодо надання автономних прав українцям. Як бачимо, життя було складним. Однак варто зазначити, що в царині народної культури хоча й були окремі зміни не на краще, але вона в аналізовану добу розвивалася переважно традиційно. Передові представники народу і церква (її позиції були дуже сильними) дбали про підтримку належного морально-духовного рівня населення. Про високу духовну культуру та релігійність нашого народу свідчили чужоземці. Швейцарський мандрівник Ганс Цбіндер, який відвідав улітку 1932 року Гуцульщину, писав, що там немає тієї власновільної, індивідуальної розгнужданості, яка панує в Західній Європі, хоч є більше оригінальностей, які ґрунтуються на живій основі релігійного життя [26, с. 109–110].

На перших етапах соціалістичних перетворень у суспільстві – 20–50-ті роки ХХ ст. – зберігалася відносна цілісність традиційного обрядового комплексу: нові радянські обряди існували паралельно з традиційними. Однак саме в цей час закладаються підвалини значних змін у трудовій звичаєвості аграрного та скотарського напрямів. Зміна господарського укладу в селі позначилася на обрядах, пов'язаних із сезонними роботами. Зокрема, їх виконання в колгоспах за визначеними плановими термінами, затвердженими компартійним керівництвом, спростувало традиційну орієнтацію на природні ритми та співвіднесення періодів господарських робіт з астрономічними явищами. Це відбилося на звичаєвості календарних дат, які слугували своєрідними орієнтирами для визначення погодних змін та, відповідно, початку чи закінчен-

ня господарських робіт, зокрема збору врожаю, посіву озимини тощо.

Друга світова війна була важким випробуванням для багатьох народів, завдала грандіозних людських утрат та матеріальних і духовних збитків. Проте після вступу німецьких військ і запровадження цивільної адміністрації на окупаційних територіях ситуація в обрядовій сфері та побуті значною мірою змінилася. Українські вчені такі зміни характеризують «частковим поверненням до традиційної звичаєвості та традицій» [16, с. 106]. Окупаційний режим на перших порах став поштовхом для зростання соціальної активності значної частини людності. У зв'язку з ліквідацією старої ідеологічної системи німецька влада, намагаючись створити власну та залучити на свій бік найбільшу кількість прихильників, розпочала радикальні зміни в підході до релігії. Останні знайшли вияв у відкритті та відбудові церков із масовим наверненням до них населення всіх вікових категорій. «До церкви йдуть усі. Колишні комсомольці та комуністи тепер співають на церковних хорах... Стає моторошно, коли чуєш давно забуті церковні дзвони, які скликають населення на службу» [2, с. 91]. Відновлення церков сприяло поверненню в повсякденне життя українців народних календарних звичаїв і традицій, релігійних і Храмових свят. Однак окупаційна влада, починаючи з 1942 року, запроваджує ряд коректив і обмежень стосовно релігійних свят, особливо під час сезонних польових робіт: «Під час сівки неділі і свята (в т. ч. церковні) вважаються робочі. Гебіткомісар. 09.04.1942 р.» [18, с. 1].

Війна спричинила послаблення ідеологічного тиску на територіях, що перебували під окупацією. А це своєю чергою сприяло росту релігійності, поширенню вільнодумства серед населення, значна частина якого, користуючись ліберальнішим ставленням до віруючих, знову повернулася до забутих цінностей. Для багатьох релігійні заповіді стали важливішими за доктрини радянської ідеології.

Під час німецької окупації з 1941 року відновила свою діяльність Українська автокефальна православна церква (виникла під протекцією Польської церкви). Після 1943 року на звільнених від фашистів територіях церкви здебільшого продовжували функціонувати. Однак прихід радян-

ської влади на окуповані території вніс свої корективи, як наслідок – переважна більшість священнослужителів підлягали репресіям.

Після війни чинна влада відмовилася від політики тотального нищення церкви. Була відновлена ієрархія, створені знову єпархії РПЦ. Утім, держава, хоча й послабила утиски, все ж таки, як і раніше, займала антирелігійну позицію. Атеїзм залишався панівною ідеологією в державній науці та освіті. Ієрархів призначали з відома влади, співробітники спецслужб стежили за релігійним життям та діяльністю священників, вони були під пильним і постійним їх контролем, а також зосереджували своїх людей під виглядом «духовних осіб» (виконавці всіх брудних справ).

У Західній Україні після «добровільного» приєднання Української греко-католицької церкви (без присутності представників католицької Церкви) до Російської православної церкви на Львівському соборі (1946) [7], який не визнавався Ватиканом (Центр католицької церкви) і був скликаний згідно з планом КДБ СРСР із метою ліквідації УГКЦ, значну кількість її священнослужителів розстріляно або засуджено на тривалі терміни та відправлено до концтаборів, багато громад пішло у підпілля, і УГКЦ по суті стала «катакомбною». Мукачівську греко-католицьку єпархію не вдалося «ліквідувати» за Львівським сценарієм. Єпископ і священнослужителі чинили протистояння, як наслідок – убивство єпископа (позбавлення керівництва єпархії), а також засудження (на 25 років) найактивніших її представників, відправлення в тюрми та концтабори представників духовенства (93 загинули). За рішенням влади, після «усунення всіх перешкод» унію було ліквідовано шляхом підписання акту про перехід греко-католиків до православ'я (1949). Хоча дії радянської влади завдали тяжких, нищівних ударів греко-католицькій церкві в Україні, проте повністю знищити її не змогли. Певна частина греко-католиків і духовенства залишилася вірною своїм релігійним традиціям, а відтак церква продовжила своє існування, перейшовши в підпілля. Упродовж радянського періоду проводилися нелегальні богослужіння, греко-католицьке духовенство здійснювало релігійні обряди, діяли монастирі та семінарії. І навіть у багатьох православ-

них храмах Галичини та Закарпаття в цей період зберігалися залишки греко-католицької традиції. Нескорена жорстокими пригніченнями, певною мірою зберігши свою церковну структуру в підпіллі, УГКЦ швидко відродилася в умовах горбачовської перебудови [5, с. 27].

Після Другої світової війни почалося відновлення колгоспів, а відтак і подальше встановлення нових колективних радянських традиційних свят. У 1950-х роках було запроваджено «колгоспні обжинки» з обов'язковим частуванням за рахунок місцевої влади. Із народних традицій у цей час аж до періоду розвинутого соціалізму дійшов *обжинковий вінок*, або *останній сніг*, який вручали голові колгоспу. Традиційний сценарій радянського свята був типовим по всій Україні. Він включав офіційну урочисту частину з відзначенням передовиків праці, концерт, інколи – танці тощо.

Проаналізувавши джерела та наукові праці, ми дійшли висновку, що у 20–50-х роках ХХ ст. традиційна обрядова культура сільського населення України поступово і планомірно знищувалася в руслі державної політики викорінення «пережитків минулого» у вигляді традиційної системи обрядовості й активної боротьби із церквою. Відтак перші зміни в календарній традиції українців були пов'язані безпосередньо з антирелігійною політикою чинної влади та її орієнтацією на нові соціальні цінності й форми господарювання, унаслідок чого були порушені світоглядні основи звичаєвості, магічний зміст атрибутивної та акціональної символіки, а в багатьох випадках – зміст свят, навіть замінюючи на ідеологічно-виховний та розважально-ігровий.

Проте всі тяжкі випробовування, нав'язані сталінською системою (колективізація, розкуркулення, голодомори, масові переселення, нищення та закриття храмів тощо), а також війна не змогли повністю стерти зі свідомості українця моральних норм, релігійності, звичаїв і традицій, які перейшли переважно в родинні форми побутування та були важливими соціалізувальними сегментами в житті селянина. Народ прагнув не тільки зберегти єдність етнічних і церковних обрядів та звичаїв, а й відстояти свій усталений спосіб життя з його розмаїтою, колоритною традиційно-звичаєвою обрядовістю.

Джерела та література

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 1 : Етнографічна комісія ВУАН. Од. зб. 691. Народний календар с. Гушинець, Калинівський район Вінницької обл. у записах І. П. Заверухи та О. П. Здихівського (1929 р.). 200 арк.
2. Барташук О. Ю. Процеси трансформації календарної звичаєвості українців Східного Поділля (20-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05. Київ, 2011. 239 с.
3. Блитстейн П. Э. Национальное строительство или русификация: Обязательное изучение русского языка в советских нерусских школах: 1938–1953. *Государство наций: империя и национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина* / под. ред. Р. Г. Суни, Т. Мартина. Москва, 2011. С. 311–335.
4. Бондаренко Г. Українська етнокультура в контексті глобалізаційних викликів / [Голов. ред. Г. Скрипник]. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2014. 226 с. + 23 іл.
5. Бондарчук П. М. Греко-католики в Україні (середина 40-х – середина 60-х років). *Історико-політичні студії : зб. наук. праць. Серія: Історичні науки*. 2016. № 1 (5). С. 15–32.
6. Борисенко В. Записи студентів Київського національного університету ім. Тараса Шевченка від свідків Голодомору. *Голод в Україні 1932–1933. Українка в світі. Квартальник світової федерації українських жіночих організацій*. Торонто, 2003. Ч. 1. (160). Січень – березень. С. 3–12.
7. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів : Вид-во Укр. католиц. ун-ту, 2005. XVIII, 265, [2] с., [7] арк., іл.
8. Гаєвська Т. І. «Червоний календар» радянської України (1919–1991 рр.) та незалежної України. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури* : [зб. наук. праць; вип. XXVIII]. Київ : Міленіум, 2012. С. 137–145.
9. Гриневич В. Неприборкане різногосся. Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ : Дніпропетровськ : Ліра, 2012. С. 397–423.
10. Довженко О. Україна в огні. Кіноповість. Щоденник. Київ, 1990. 416 с.
11. Дровозюк С. І. Питання національно-культурного та духовного життя українського селянства 20–30-х рр. ХХ ст. в сучасній історіографії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського : зб. наук. праць. Серія : Історія* / [за заг. ред. проф. П. С. Григорука]. Вінниця, 2001. Вип. 5. С. 236–242.
12. Кучерепа М. М. Просвіти і Просвітницькі хати – українські національні культурні осередки Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині Всеукраїнський науковий часопис*. 2018. Чис. 19. С. 98.
13. Макачук С. Питання українізації православної церкви в громадському політичному житті Волині у 20-х роках ХХ ст. *Народознавчі зошити. Серія історична*. 2014. № 1 (115). С. 3–9.
14. Моцний І. Історія села Варівці Городоцького району. Варівці, 1991. 32 с.
15. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30-х років / Центр досліджень усної історії та культури. Київ : Родовід, 1999. 560 с.
16. Олійник Ю. В. До питання про зміни в побуті, звичаях та традиціях населення Хмельниччини в роки окупаційного режиму (1941–1944 рр.). *Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність : наук. збірник*. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2002. С. 106–112.
17. Політичні репресії в УРСР кін. 1920-х – 1-ї пол. 1930-х рр. URL : <http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1919-1939/ussr/srsr7/>.
18. Розпорядження по весняній сівбі. *Українській голос*. 1942. № 30. С. 1. 12 квітня.
19. Русифікаційна політика в Україні. URL : <https://www.onovlenakraina.org/post/2017/04/21/русификация-политика-в-україні>.
20. Скрипник Г. А. Народознавчий доробок академічних наукових установ 20-х років ХХ ст. *Матеріали до української етнології : зб. наук. праць*. Київ, 2002. Вип. 2 (5). С. 262–270.
21. Стасюк О. О. Геноцид українців: деформація народної культури. Київ : Стило, 2008. 224 с.
22. Стяжкіна О. Годинник і календар у підрадянській Україні 1920-х – 1930-х років: механізми привласнення часу і хронотопу. *Народна творчість та етнологія*. 2016. № 4. С. 16–31.
23. Субтельний О. Україна: Історія. 2-е вид. Київ : Либідь, 1992. 512 с.
24. Топчій О. С. Політика радянської влади щодо сільської інтелігенції Чернігівщини в 1920-х – на початку 1930-х рр. *Історико-політичні студії: зб. наук. праць. Серія: Історичні науки*. 2016. № 1 (5). С. 134–142.
25. Українська минавшина. Ілюстрований етнографічний довідник / [А. П. Пономарів, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін.]. 2-е вид. Київ : Либідь, 1994. 256 с.
26. Українське народознавство : навч. посібник / [за ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва]. Львів : Фенікс, 1994. 608 с.

27. Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. : у 3 кн. Київ, 1994. Кн. 2.

28. Шульга І. Г. Голод на Поділлі. Вінниця : Континент-ПРИМ, 1993. 321 с.

References

1. NAS of Ukraine's M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology. Archival Scientific Funds of Manuscripts and Audio-Recordings: f. 1: Ethnographic Committee of the All-Ukrainian Academy of Sciences, u.i. 691: *On Folk Calendar of the Village of Hushchynets (Kalynivka District, Vinnytsia Region) in the Records of I. Zaverukha and O. Zdykhivskyi (1929)*, 200 sheets [in Ukrainian].

2. BARTASHUK, Olesia. *Processes of Transformation of Calendar Customs of the Eastern Podillian Ukrainians (1920s to Early XXIst Century)*. Ph.D. in History thesis: 07.00.05. Kyiv, 2011, 239 pp. [in Ukrainian].

3. BLITSTEIN, Peter A. Nation-Building or Russification? Obligatory Russian Instruction in the Soviet non-Russian School, 1938–1953. In: Ronald G. SUNY and Terry D. MARTIN (eds.). *A State of Nations: The Soviet State and Its Peoples in the Age of Lenin and Stalin*. Translated from the English by Vera MATUZOVA. Moscow: ROSSPEN, 2011, pp. 311–335 [in Russian].

4. BONDARENKO, Halyna. *Ukrainian Ethno-Culture in the Context of Globalization Challenges*. Ed. by Hanna SKRYPNYK. Kyiv: M. Rylskyi IASFE of NAS of Ukraine, 2014, 226 pp., 23 ill. [in Ukrainian].

5. BONDARCHUK, Petro. Greek Catholics in Ukraine (Mid-1940s to Mid 1960s). In: Iryna DUDKO, ed.-in-chief, *Historical and Political Studies. Collected Scientific Papers. Historical Sciences Series*. SHEE Vadym Hetman Kyiv National Economic University, Institute of History of Ukrainian Society. Kyiv: Vadym Hetman Kyiv National Economic University Press, 2016, no. 1 (5), pp. 15–32 [in Ukrainian].

6. BORYSENKO, Valentyna. Records of Students of the Taras Shevchenko Kyiv National University Taken from the Holodomor Witnesses. In: Mariya SHKAMBARA (editorial board's chairperson). *The Famine in Ukraine in 1932–1933. Ukrainian Women Worldwide: A Quarterly of the World Federation of Ukrainian Women's Organizations*. Toronto, ON: The Basilian Press, 2003, yr. XL, no. 1 (160) (January–March), pp. 3–12 [in Ukrainian].

7. BOTSURKIV, Bohdan-Rostyslav. *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950)*. Translated from the English by Nataliya KOCHAN, edited by Oleh TURIY. Lviv: Ukrainian Catholic University Press, 2005, XVIII, 265, [2] pp., [7] sheets, ill. [in Ukrainian].

8. HAYEVSKA, Tetiana. *Red Calendar of Soviet Ukraine (1919–1991) and Independent Ukraine*. In: Vasyl CHERNETS, ed.-in-chief, *Actual Problems of History, Theory, and Practice of Artistic Culture: Collected Scientific Papers*. National Academy of Government Managerial Staff of Culture and Arts. Kyiv: Millennium, 2012, iss. XXVIII, pp. 137–145 [in Ukrainian].

9. HRYNEVYCH, Vladyslav. *The Unbridled Dissent: World War II and Socio-Political Sentiments in Ukraine in 1939 to June 1941*. National Academy of Sciences of Ukraine's Kuras Institute of Political and Ethno-National Studies. Kyiv; Dnipropetrovsk: Lyre, 2012, 575 pp. [in Ukrainian].

10. DOVZHENKO, Oleksandr. *Ukraine in Flames: A Film Story. A Diary*. Compiled and prefaced by Oleksandr PIDSUKHA. Kyiv: Soviet Writer, 1990, 416 pp. [in Ukrainian].

11. DROVOZIUK, Stepan. Issues of National-Cultural and Spiritual Activities of the 1920s–1930s Ukrainian Peasantry in Modern Historiography. In: Petro HRYHORCHUK, ed.-in-chief, *Scientific Papers of the Mykhaylo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University: Collected Scientific Papers. History Series*. Mykhaylo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University. Vinnytsia, 2001, iss. 3, pp. 236–242 [in Ukrainian].

12. KUCHEREPА, Mykola. The *Prosvita Society* and *Prosvita Huts* as Ukrainian National Cultural Centres in Volyn in the Interwar Period. In: Ihor KOTSAN, ed.-in-chief, *The Chronicle of Volyn: An All-Ukrainian Scientific Journal*. Lesya Ukrainka East European National University, Volyn Regional Organization of the National Union of Local Historians of Ukraine. Lutsk, 2018, no. 19, p. 98 [in Ukrainian].

13. MAKARCHUK, Stepan. On Ukrainization of the Orthodox Church in the Volynian Socio-Political Activities in the 1920s. In: Stepan PAVLIUK, ed.-in-chief, *The Ethnology Notebooks. History Series*, 2014, 1 (115), 3–9 [in Ukrainian].

14. MOTSYNYI, I. *The History of the Village of Varivtsi (Horodok District)*. Varivtsi, 1991, 32 pp. [in Ukrainian].

15. NOLL, William. *Transformation of Civil Society. An Oral History of Ukrainian Peasant Culture of the 1920s–1930s*. Oral History and Culture Research Centre. Kyiv: Genealogy, 1999, 560 pp. [in Ukrainian].

16. OLIYNYK, Yuriy. On the Issue of Changes in Life, Customs and Traditions of the Khmelnychyna Population during the Occupation Regime (1941–1944). In: Lev BAZHENOV, editorial board's ed.-in-chief, *Problems of Ethnology, Folklore Studies, Art History of Podillia and South-Eastern Volhynia: History and Modernity: A Scientific Collection*. Kamyanyets-Podilskyi: AbetkANOVA, 2003, pp. 106–112 [in Ukrainian].

17. Political Repression in the UkrSSR in the 1920s to Early-to-Mid-1930s. In: *Transit Prison no. 25 – Lviv Ghetto: «A Territory of Terror» Museum* [online]. Available from: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1919-1939/ussr/srsr7/> [in Ukrainian].
18. ANON. *A Decree on Vernal Sowing*. In: *The Ukrainian Voice*. 1942, April 12, no. 30, p. 1 [in Ukrainian].
19. ANON. Russification Policy in Ukraine. In: *The Renovated Country*. April 21, 2017 [online]. Available from: <https://www.onovlenakraina.org/post/2017/04/21/русифікаційна-політика-в-україні> [in Ukrainian].
20. SKRYPNYK, Hanna. Ethnographic Achievements of the 1920s Academic Research Institutions. In: SKRYPNYK Hanna, ed.-in-chief. *Materials to Ukrainian Ethnology: An Annual. Collected Scientific Works*. Kyiv: IASFE Press, 2002, iss. 2 (5), pp. 262–270 [in Ukrainian].
21. STASIUK, Olesia. *Genocide of the Ukrainians: Deformation of Folk Culture*. Kyiv: Stylus, 2008, 224 pp. [in Ukrainian].
22. STIAZHKINA, Olena. Timepiece and Calendar in Soviet Ukraine in the 1920s–1930s: Mechanisms of Appropriating Time and Chronotopos. In: Hanna SKRYPNYK, ed.-in-chief, *Folk Art and Ethnology*. Kyiv: IASFE Press, 2016, no. 4, pp. 16–31 [in Ukrainian].
23. SUBTELNYI, Orest. *Ukraine: A History*. 2nd edition. Translated from the English by Yuriy SHEVCHUK. Kyiv: Lybid, 1992 [in Ukrainian].
24. TOPCHYI, Oleksandr. Policy of the Soviet Power towards the Chernihivshchyna Rural intelligentsia in the 1920s to Early 1930s. In: Iryna DUDKO, ed.-in-chief, *Historical and Political Studies. Collected Scientific Papers. Historical Sciences Series*. SHEE Vadym Hetman Kyiv National Economic University, Institute of History of Ukrainian Society. Kyiv: Vadym Hetman Kyiv National Economic University Press, 2016, no. 1 (5), pp. 134–142 [in Ukrainian].
25. PONOMARIOV, Anatoliy, Lidiya ARTIUKH, Tamara KOSMINA et al. *The Ukrainian Past: An Illustrated Ethnographic Reference Book*. 2nd edition. Kyiv: Lybid, 1994, 256 pp. [in Ukrainian].
26. PAVLIUK, Stepan, Hanna HORYN, Roman KYRCHIV et al. *The Ukrainian Ethnology: A Study Guide*. Lviv: Phoenix, 1994, 608 pp. [in Ukrainian].
27. YAREMENKO, Vasyl and Yevhen FEDORENKO (compilers, editors and bibliographers). *The Ukrainian Word: A Reading Book of the XXth-Century Ukrainian Literature and Literary Criticism: A Study Guide: in Three Books*. Kyiv: Ros, 1994, bk. 2 [in Ukrainian].
28. SHULHA, Illia. *Famine in Podillia: On the Occasion of the 60th Anniversary of the 1933 Holodomor*. Vinnytsia: Continent-PRYM, 1993, 321 pp. [in Ukrainian].

SUMMARY

In a historical perspective, the article presents the processes of formation of Soviet holidays and rites system in Ukraine, their introduction and transformations under the ideology of the totalitarian regime and anti-religious policy of the then current government, as well as significant changes in traditional calendar customary and ritual culture. Via specific facts, it is shown that the Ukrainian national culture in the 1920s to 1950s was in difficult historical conditions. This period is distinguished by: famines (mass extinction of the Ukrainians in 1921–1923, 1932–1933, and 1946–1947, with signs of ethnic cleansing-genocide), alienation of farmers from their lands, estrangement of the Ukrainians from their native language, attack on both Christianity and religious and culture, **atheisation** of the people, as well as by the war, economic crises and dislocation, repression, political and ideological oppression, unification of culture, and so on. However, during that difficult period, scholars (Ethnographic Commission of the All-Ukrainian Academy of Sciences) initiated a new phase of research into the Ukrainian traditional culture (a programme and instructions for respondents of how to record it were distributed), which was suspended in the early 1930s by one of the forms of repression: the prohibition of research activities and the liquidation of all academic periodicals.

Such an *abnormal* situation in the life of mankind has led to a forcible interruption in the succession of traditions of the Ukrainian people and a violation of the natural evolution of their customary and ritual culture. A clear system of centuries-old festive and customary calendar cycles broke up into separate holidays. The continuance of social and public, as well as ecclesiastical and Christian traditions was lost, being remained mainly in the family life, thanks to which the ethnic and local specifics of the calendar customary holidays was preserved.

A kind of *blank spots*, which existed in the conditions of instability of socio-political and economic life, has formed in the memory of many generations.

Keywords: festive and ritual culture, traditions, religious calendar, Soviet holidays, ideological system, totalitarian regime.